

PENKE OLGA

A gondolatok terjedésének nyílt és rejtett útjai: Bayle, Beccaria, Pascal és Voltaire Péczeli József könyvtárában

„Szomorú dolog, meg kell vallani,
hogy a' Könyv-írók a' magok idejebeliectől
nem nyerhetik azt meg, amit jó fundamentumon
reménylhetnek a' maradéktól.”¹

A tanulmány Péczeli József könyvtára francia nyelvű kiadványai közül néhány különlegesen érdekes könyv bemutatására vállalkozik. A könyvgyűjteményről halálát követően készült nyomtatott katalógus, amikor özvegye eladta Teleki Józsefnek.² A könyvek nagy része jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található. Nem külön gyűjteményben őrzik, és feldolgozottsága is csak részleges, maguk a könyvek sokszor nehezen hozzáférhetőek, így a jelen tanulmány kiindulópontjának a nyomtatott katalógus adatait tekintjük. A könyvgyűjtemény bemutatása és elemzése már több munka tárgyát képezte,³ de számos kérdés máig tisztázatlan vele kapcsolatban. A mintegy másfél ezer francia nyelvű könyvet tartalmazó könyvgyűjtemény már önmagában is rendhagyó a 18. századi magánkönyvtáraink között. Gazdagsága különösen érdekes, ha tekintetbe vesszük, hogy Péczeli nem volt nemes, és szerény anyagi körülmények között élt, ugyanakkor lelkészi, fordítói, írói, folyóirat-szerkesztői, irodalomszervezői munkája során egyaránt használta őket, valamint hogy már a könyvek beszerzése során is gondolhatott a későbbi nemzedékek ízlésének formálására.

¹ *Szomorú játékok* mellyek frantziából fordítottak Péczeli József komáromi r. p. által, Komáromban, 1789. „A Szerzőnek Elő-Beszéde.”

² *Catalogus Librorum Venalium*, Quos relicta nuper beate defuncti Cl. Viri Josephi Péczeli Pastoris quondam Ecclesiae Reformatae Rév-Komaromiensis Vidua Catharina Varjas, Posenii, Typis Simonis Petri Weber, 1793. 32. Jelzete: OSZK Cat. 2735. Az egyes könyvekre a nyomtatvány oldalszámával és a könyv tételszámával hivatkozom. – A könyvtár megvásárlásával kapcsolatosan két levelet ismerünk. Az elsőben ezt írja Teleki József, akinek az özvegy Péczeliné Varjas Katalin elküldte az eladni kívánt könyvek katalógusát: „úgy látom abból, hogy azokat öszvességgel vagy igen nehezen, vagy igen felette olcsón és következőképpen kárával fogja el adni” és ajánlja, hogy Pesten vagy Debrecenben (ahol az özvegy él) egy összegben árvereztesse el (tegye „kötavetyére”). A másodikból már azt tudjuk meg, hogy Teleki megvásárolta a könyveket, amelyek árának (600 rénes forint) elküldésével kapcsolatban intézkedik. 1793. jún. 12 és 1794. dec. 25. MTAK Kéziratár, Irod. Lev. 4-r. 143. (a továbbiakban: PLEV) 59, 60.

³ L. GULYÁS Pál, *Egy XVIII. századi magyar író könyvtáráról = Magyar Könyvszemle*, 1901, 220–221; Uő, *Id. Péczeli József élete és jellemzése*, Bp., 1902; BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József könyvtáráról = Magyar Könyvszemle*, 1962, 326–333; Uő, *Péczeli József = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965, 4–5, 405–432, 557–583; PENKE Olga, *Le discours historico-philosophique français dans une bibliothèque hongroise du XVIIIe siècle = Acta Romanica XIX. Études Doctorales III*, Szeged, 1999, 52–74.

A könyvtár jól tükrözi a francia nyelvű könyvek megjelenésének és terjesztésének korabeli helyzetét, ezek közül tekintek át néhányat, amelyek segítséget nyújtanak a katalógusban található könyvek azonosításában. A francia könyvtörténet a 18. századot a könyv diadalának tekinti.⁴ Jelentősen emelkedik a korábbi évszázadhoz képest a kiadott könyvek mennyisége és példányszáma. Az olvasók száma hatványozottan megnő, érdeklődésük változatos. Nagy közönség előtt zajlanak a tudományos és az esztétikai viták, felértékelődnek a prózai műfajok, amelyek nemcsak a szórakozást kívánják szolgálni, hanem az ismeretek széleskörű terjesztésében is szerepet vállalnak. A század során változások mennek végbe az írók helyzetében: az „Írók Köztársaságának” kerete tágul, és a kiemelkedő tehetségek mellett az ismeretek és a tudományok népszerűsítői, az újságírók, a könyvek és a folyóiratok szerkesztői is megbecsülésnek örvendenek.⁵ Francia nyelvű periodikák specializálódnak könyvismertetések kiadására, amelyek az Európa-szerte megjelenő francia és egyéb nyelveken írt művekről adnak hírt, emellett nyomtatott katalógusok is hozzájárulnak a könyvek terjesztéséhez.⁶ A francia cenzúra szigorú ugyan, de elég könnyen kijátszható, ráadásul a könyvek nagy részét nem franciaországi nyomdáknak adják ki. A kiadók kihasználják a szerzői jog szabályozásának hiányát, lemásolják a más nyomdáknak megjelent könyveket, gyakoriak az ellenőrizetlen, ún. kalózkidadások. A szerzőség kérdése mai felfogásunktól nagyon eltér ebben az időszakban, és ennek csak részben kell az okát a szerzői jog szabályozatlanságában keresni. Sok író számára elsődleges, hogy műve nyomtatásban megjelenjen, ezért gyakran adja ki neve nélkül a könyveket, a szerzők és a nyomdák sokszor így tudják elkerülni a szigorú cenzúrát. De olyan kiadások is előfordulnak, ahol a címlap információi a jól tájékozott olvasóknak rejtett formában lehetővé teszik a szerző azonosítását. Viszonylag ritka, hogy a szerző vagy egy általa megbízott személy ellenőrzi a „korrektúrát.” Cenzúráztatni a kiadást megelőzően szükséges, de a hibák javítására legtöbbször utólag kerül sor (például *errata* formájában). A tanulmányban szereplő Voltaire „összes művek” kiadása azon ritka esetek közé tartozik, amikor a nyomdával jó kapcsolatban levő szerző az éppen nyomtatás alatt levő szövegeket javította, a kiadónak óriási gondot okozva egyébként azáltal, hogy újra és újra változtatott rajtuk, és a javításokat folyamatosan küldte a nyomdába kis levelekben. A korszak írói és olvasói kedvelik a „vegyes írásokat” összefoglaló műveket („Mélanges”), amelyeknek fejezetei sokszor kiadásról kiadásra módosulnak, egyértelmű

⁴ MARTIN, Henri-Jean, CHARTIER, Roger, *Histoire de l'édition française*, t. II. *Le livre triomphant: 1660–1830*, Paris, Promodis, 1984.

⁵ MASSEAU, Didier, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1994; *Philosophes, écrivains et lecteurs en Europe au 18e siècle*, éd. par Didier Masseau, *Les Valenciennes*, 1995. n. 18; CHARTIER, Roger, *L'homme de lettres, L'homme des Lumières*, éd. par Michel Vovelle, Paris, Seuil, 1996. 159–210. Coll. 'L'Univers historique'

⁶ A témáról I. PENKE Olga, *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása, az Esprit des Journalistes de Trévoux = Magyar Könyvszemle*, 1988, 4, 248–273; Uő., *L'importance des »extraits« dans la diffusion des Lumières françaises en Hongrie = Dix-huitième siècle*, 1994, 379–389.

azonosításuk nem mindig lehetséges. Előfordul, hogy Voltaire „vegyes gyűjteményeiben” közölt írásait későbbi munkáiban önálló fejezetként is közreadja.⁷ A korszak olvasói értékeli azokat a kompilációkat, amelyeket eredeti művekből *Esprit*, *Pensées* vagy *Génie*, címen készítenek a kivonatok összeállítására specializált „íróemberek.” Sikert aratnak olyan művek is, amelyeket jelentős szerző eredeti gondolatait felhasználva „alkot” egy „másodvonalbeli” író. Gyakran előfordul, hogy nem az eredeti művet, hanem a belőle készült kompilációt vagy kivonatot fordítják le idegen nyelvekre.⁸ A korábbi korszakokban írt görög és latin munkákat, vagy a kortárs angol, olasz, német műveket is lefordítják (vagy újrafordítják) francia nyelvre, és nem ritka, hogy ezek a fordítások sikeresebbek, mint az eredeti művek, mivel az olvasók igényeit jobban kiszolgálják. A francia nyelvű fordítások és kommentárok közvetítő szerepet biztosítanak a különböző nemzeti kultúrák között.⁹

A tanulmány első része a könyvgyűjtő Péczelit mutatja be. Ezt követően azt vizsgálja, milyen változata van jelen Pierre Bayle korszaknyitó *Dictionnaire historique et critique* című szótárának a könyvtárban, amely jó példa az újra és újra átirrt szövegre, amikor az eredeti szerző végül csak kiindulópont, „védjegy” marad. Beccaria *A bűnökről és büntetésekről* írt nagy sikerű művének francia nyelvű fordítása és a róla készült Voltaire-kommentár elemzése lesz a következő lépés, majd a Pascal „gondolatai” alapján, Voltaire „kiadói” tevékenysége eredményeként készült könyv sajátosságainak bemutatása következik. Az említett három szerző eredeti művének egyike sem szerepel a katalógusban.

A munka második része a Péczeli könyvtárában fellelhető Voltaire-műveket vizsgálja, azokat, ahol a katalógus egyértelműen utal a szerzősége, de azoknak az azonosítását is megkísérel, ahol az impresszum a szerző nevét nem jelzi. Választ keres arra a kérdésre, vajon miért vásárolta meg az alapos könyvtárosi ismeretekkel is rendelkező, művelt bibliofil ugyanattól a szerzőtől a legjobb, ellenőrzött kiadás mellett a műveiből készült kivonatot. Tudjuk, hogy Péczeli kedves

⁷ Különszámot szentel a *Revue Voltaire* a „vegyes gyűjtemények” problémájának a filozófus életművében *La notion de „mélanges”* címmel (2006, 7–123), amelyben a tanulmányok írói esztétikai és poétikai kérdések mellett filológiai problémákat vetnek fel, és egyetértenek abban, hogy utóbbiak közül sok még ma sincs megoldva.

⁸ Néhány példa Péczeli katalógusából: *L'Esprit de Voltaire, Les Pensées de J. J. Rousseau, Esprit et Génie de Mr. Linguet*. Voltaire világtörténete Millot abbé *Éléments d'histoire générale* című művének kiindulópontja; mindkettő megvan a katalógusban. Ez utóbbit fordítják magyarra, noha Voltaire műve jóval korábban ismert nálunk. L. a témáról PENKE Olga, *A „Könyveknek veleje” – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830) = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 88–101; Uő., *Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 1, 90–108.

⁹ ROCHE, Geneviève, *Les traductions-relais en Allemagne au 18e siècle. Des Lettres aux sciences*, Paris, CNRS Éditions, 2001; SCHÖSLER, Jørn, *Bibliographie des éditions et traductions d'ouvrages philosophiques français et particulièrement des écrivains obscures, 1680–1800*, Odense, University Presse, 1986.

szereplője Voltaire, ezt a magyar író fordításai is mutatják, könyvgyűjteményében is keressük ennek bizonyítékait. Mivel történeti művei kivételesen nagy arányban szerepelnek, a tanulmány utolsó része ennek a tematikának néhány sajátosságát emeli ki. Az egyes könyvek azonosítását és értékelését a nyomtatott katalógusban szereplő adatok mellett megkönnyítették az elektronikus feldolgozások. A Voltaire műveivel kapcsolatban felmerült problémák megoldását művei jelenleg is készülő kritikai kiadásának köteteiben publikált kutatási eredmények is segítették.

A könyvgyűjtő

Péczei József könyvtárának francia anyaga szempontjából kivételesen fontos, hogy nagy részéhez Svájcban juthatott. A gyűjtés során egyéni koncepciót követett, és a korabeli magyar főúri és egyházi gyűjtőktől eltérően csak a könyvek elenyésző részét szerezhette be közvetítők útján, azokat feltehetően maga vásárolta vagy kapta ajándékba.

A rendkívül művelt, sok idegen nyelvet és kultúrát ismerő Péczei már debreceni tanulmányai alatt, 1763 és 1776 között a kollégium könyvtárában dolgozott.¹⁰ Ezt követik külföldi tartózkodásának állomásai: Jéna, Lipcse, Bern, Genf és Utrecht 1778 és 1783 között.¹¹ A genfi tartózkodást azért kell kiemelni, mert egy éven át itt újra könyvtárosként tevékenykedik, a városi könyvtárban.¹² Ráadásul nemcsak a „nyilvános” könyvtárat ismeri és használja szabadon, hanem a kor egyik legnagyobb svájci tudósának magánkönyvtárát is, Horace Benedict de Saussure-ét, akinek gyermekeit egy éven át neveli. A tudós többek között azzal marasztalja, hogy rendkívül változatos és természettudományos szempontból kivételesen gazdag könyvtárát rendelkezésére bocsájtja.¹³ Saussure jól ismeri Péczelit és volt tanárának, Varjas Jánosnak világosan megírja, milyen hasznot remélhet

¹⁰ DÉZSI Lajos, *Adalékok a Debreceni Református Kollégiumi Könyvtár történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 1902, 116–122.

¹¹ DEZSÉNYI Béla, *Magyarország és Svájc*, Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1946, 73.

¹² „il a pris à présent la résolution de rester à Genève, chez le bibliothécaire, pour lui aider dans la Bibliothèque publique, celui-ci lui promet le logis et la table et on lui a fait espérer que dans une année ou deux il obtiendra une régence dans une classe pour enseigner les enfants.” Blazsek levelét közli BARANYAI Zoltán, *A francia műveltség Magyarországon* (XVIII. század), Bp., Pfeifer Ferdinándnál. 1920, 112.

¹³ „...s’il voulait passer cette année avec moi, de lui donner moi-même, des instructions sur les sciences dans lesquelles je puis avoir quelques supériorités sur lui, comme l’Histoire Naturelle et la Physique. Possédant moi-même une bibliothèque et des collections assez nombreuses de différents genres, je lui fis sentir qu’il trouverait chez moi de grandes facilités pour ces études et que les connaissances qu’il pourrait acquérir dans le cours de cette année serviraient d’illustrations et de compléments aux excellentes études qu’il a faites dans presque tous les genres de Littérature.” (Érdemes odafigyelni a „Littérature” szó széles jelentéstartalmára.) Saussure levele Varjas Jánoshoz, keltezés nélkül: PLEV 7. L. még: PÉCZELI József *Meséi*, Kiadta és életrajzzal ellátta Takács Sándor, Bp., Aigner, 1887, 10–11.

a jól képzett ifjú a könyvtár tanulmányozásából. A sokoldalú tudós környezetében élni a könyvtár használatán túlmenően azt is jelenti, hogy Péczeli a városban tartózkodó vagy hozzá érkező barátaival rendszeresen találkozhat.

Arról azonban semmit nem tudunk, hogyan szerezte be a könyveket, és azt is nehéz elképzelni, hogyan tudta a megvásárlásukhoz szükséges anyagi fedezetet biztosítani.¹⁴ A könyvek egy részéhez feltehetően aukciókon jutott (amelyek ekkor nyomtatott katalógus alapján történtek), és tiszteletpéldányokat is kaphatott Svájcban élő barátaitól. Talán közelebb kerülünk a válaszhoz, ha áttekintjük a katalógusban található francia nyelvű könyvek kiadási helyét. Péczeli könyveinek legnagyobb része Hollandiában, Svájcban és Franciaországban jelent meg, de az angliai és a németországi kiadási hely is viszonylag gyakori.¹⁵ Mindenképpen feltűnő Amszterdam első helye, még akkor is, ha tudjuk, hogy egyes párizsi kiadók megtévesztésként használják hamis kiadási helyként. A párizsi és hollandiai kiadók gyakorisága mellett egyáltalán nem meglepő, hogy sok könyve jelent meg svájci kiadóknál. A kiadás helyét nem minden esetben pontosítják,¹⁶ és két olyan könyv is előfordul, ahol a kiadás helyén ezt találjuk: „Svájcban” („en Suisse”). A későbbiekben bemutatásra kerülő Beccaria-mű francia fordítása pedig „Philadelphia” fiktív kiadási hellyel jelent meg, ez egyfajta játékos rejtőzködés. Ma már a valódi kiadási helyet is ismerjük (Lausanne és Párizs), mivel híressé vált könyvről van szó.

Amikor Péczeli Genfből továbbindult 1783-ban, a könyveket haza kellett juttatni. Elveszett az a levele, amelyben könyvei hazahozataláról intézkedett, csak a válaszlevélből tudjuk, hogy Genfből Bécsbe szállították azokat „fedeles hajóval”, nem vitte magával őket Hollandiába.¹⁷ Bíró Ferenc figyelt fel arra, hogy a komáromi évek alatt, azaz 1783 és 1792 között is bővült a katalógus (21 könyvvel) – külhoni ismerősei küldhették azokat, vagy külföldet járt peregrinusok hozhatták neki szívességből.¹⁸ 1783 kora őszen tért haza Komáromba, miután elfogadta a felkérést a lelkészi állásra, amely nagy felelősséget és munkát jelentett, mivel a városban hosszú időn át nem gyakorolhatták vallásukat a protestánsok, nem volt református lelkész, sem templom. Lelkészi munkája mellett azonnal hozzákezdett fordításai elkészítéséhez és kiadásához – valamennyi fordításának

¹⁴ Rendkívül drágák a könyvek a korabeli Svájcban: pl. a könyvtárban is meglévő *Journal encyclopédique* előfizetése 16 livre, miközben a tanári fizetés 210–700 livre Neuchâtelben (*Sociétés de lecture et cabinets littéraires au XVIIIe siècle dans la principauté de Neuchâtel [1760–1830]*, Bibliothèque de Neuchâtel, 1986.).

¹⁵ A katalógusban legtöbb esetben szerepel a kiadás helye: Amsterdam (84), Párizs (75), Genf (47), Hága (37), Lausanne (21), London (19), Antwerpen (10), Rotterdam és Yverdon (8), Neuchâtel és Lyon (7), Bazel (5), Bouillon (4), Liège, Leyden, Berlin és Köln (3), Bern, Zürich, Maestricht, Rouen, Utrecht és Frankfurt (2), végül egy-egy könyv kiadási helye Strasbourg, Lisszabon stb.

¹⁶ 19 tétel, és itt nemcsak a katalógus hiányosságáról van szó, a kiadás helye legtöbbször magán a kiadványon sincs feltüntetve.

¹⁷ PLEV, *Madari János levele Péczelihez*, 1783, június 5.

¹⁸ BÍRÓ, i. m. 1962, 330; PLEV, *Várjas levele Péczelihez*, 1784. június 22. – „Heidelbergából T. Endrédi, Szaklányi, Kenéz és Gerendai Uraimék írják, hogy hozzák T. Uram könyveit is.”

forrását megtaláljuk a könyvtár katalógusában. Elérte, hogy a város nyomdát kapjon, amelynek kiadási munkáiban szerepet vállalt. 1789 januárjától itt jelenik meg szerkesztésében kéthetenként a *Mindenes Gyűjtemény*, melynek ismeretanyagában a könyvgyűjtemény fontos forrást jelent. Energiájából telik még egy „művelődési centrum” kialakítására is: a „Komáromi Tudós Társaság” létrehozásában és működtetésében központi szerepet játszik. A francia nyelvű könyvek szempontjából érdekes megemlíteni, hogy a társaság több tagjának munkássága harmonikusan egészíti ki tevékenységét, illetve magát a gyűjteményt. Így Mindszenty Sámuel, a folyóirat társszerkesztője is készít francia fordításokat, a társaság másik tagja pedig: Csépan István olyan könyvgyűjteménnyel rendelkezik, amely a francia nyelvű könyvek szempontjából sem elhanyagolható.¹⁹

Szótárak és enciklopédiák – Pierre Bayle

A könyvtárban számos enciklopédia-jellegű szótárat találunk (vannak nyelvi szótárak is), és legtöbbször sok kötetes, előfordul, hogy tíznél is több kötetből állnak. Szinte minden tudományterületet képviselnek: a történelmi, földrajzi szótárak mellett találunk fizikai, mezőgazdasági, irodalmi, természettani szótárat, de még a foszsziliák egyetemes szótára sem hiányzik. Ha a vegyes írásokat és a kivonatokat is figyelembe vesszük, mintegy ötven olyan kötet szerepel a könyvtárban, ahol a megfelelő keresési módszerrel az ismeretek gazdag tárházát találta olvasójuk.

A katalógus tematikusan két részre különül: a vallással kapcsolatos könyvekre és a világi jellegű, „vegyes” kiadványokra. Talán meglepő, hogy az első részben találjuk azt a három könyvet, amelyek Bayle, Beccaria és Pascal nevéhez köthetők. A tematikus elrendezésen belül a könyvek méretük szerint is fel vannak bontva, a könyvtár állományának legnagyobb része, így a három említett könyv is, a korban igen kedvelt, „zsebkönyvnek” tekinthető nyolcadrét méretű kiadás.

A „*Libri præcipue Theologici*” cím alatt találjuk a következő címléírást: *Dictionnaire historique et critique* de Bayle, Lyon, 1771, 4 kötet (10/181). A művet Pierre Bayle *Dictionnaire historique et critique* címmel 1697-ben megjelent szótára ismételt kiadásának gondolhatnánk, amely a 18. században többször újra megjelent, rövidítve is.²⁰ A megadott évben azonban Bayle szótára nem jelent meg újra, a katalógusban szereplő kiadvány formátuma is eltér az említett kiadásoktól, és a kiadás helye egyetlen esetben sem Lyon.²¹ Lyon a 18. században jelentős volt a könyvkiadás és könyvterjesztés terén, különösen a tiltott könyvek

¹⁹ Mindszenti Ladvoat *Dictionnaire historique*-ját fordítja le nyolc kötetben *Historiai dictionarium* címmel (Komárom, 1785–1809). L. PENKE Olga, *Les dictionnaires de Hongrie = Dix-huitième siècle*, 2006, 251–252; Csépan könyveinek katalógusát közli: SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1939, 101–131.

²⁰ Az eredeti *Dictionnaire* összesen 9 kiadásban jelent meg 1697 és 1741 között, 3, 4 és 5 kötetben; 1767-ben két kötetben jelent meg rövidített kiadása.

²¹ A katalógusban szereplő *Dictionnaire* nyolcadrét formátumú, míg az eredeti in folio.

vonatkozásában. 1771-ben ezzel a kiadási hellyel jelent meg egy négy kötetes, nyolcadrés méretű, Bayle szótárának címére utaló könyv, amely minden bizonynyal a Péczeli könyveinek katalógusában szereplő tétellel azonos.

Bayle szótárának történeti vonatkozású kritikája teljesen új és eredeti, és már kortársai nagyra értékelték; az *Enciklopédia* valamint Voltaire szótárainak előzményeként is fontos. A művet a szócikkekhez fűzött jegyzetek teszik izgalmassá, ahol labirintus-szerűen adja meg az ismereteket, melyeket eredeti értelmezéssel helyez nagy ívű koncepciójába.

Az impresszumnak megfelelő mű teljes, leíró címe elárulja, hogy valójában Bayle szótárának többszöri átírásával van dolgunk. Szerzője Bonnegarde, aki bevezetőjében azt írja, hogy művét kiegészítésnek szánja a korábbi történeti szótárakhoz, valamint hogy a változtatásoknak köszönhetően az olvasónak sokkal inkább épülésére szolgál (ezt a könyv élén kinyomtatott cenzori engedély is igazolni látszik).²² A címlapon Bayle nevén és szótárának címén kívül Jacques-Georges Chauffepié, németalföldi protestáns lelkész neve is szerepel, aki már maga is átírta az eredeti művet.²³ Bonnegarde átdolgozását akkor készítette, amikor Bayle angol fordításának 40 kötetes változatát javasolták neki lefordításra. Az 1771-ben készült szótár következetes betűrendbe rakott címszavai mögött már alig felismerhető az eredeti mű, legfeljebb idézetek formájában. Van egyébként a könyvnek „Bayle” címszava is és sokat idéz korabeli szerzők műveiből, így Voltaire-tól.²⁴ A szótárak, a kompilációk és a kiegészítések divatját egyaránt tükrözi tehát ez a könyv, amely elég különös módon válogat címszavakat, és rengeteg (noha nem mindig megbízható) információ közvetítésére vállalkozik. Az egymásból kiágazó címszavak töredezetté teszik az eredeti szótárban felhalmozott és gondosan ellenőrzött tudásanyagot és Bayle koncepcióját, a referenciák a hitelesség látszatát igyekeznek ugyan kelteni, de az eredeti szótár „kritikai” szempontjától végtelenül messze kerülünk.

²² *Dictionnaire historique et critique ou Recherches sur la vie, le caractère, les moeurs et les opinions de plusieurs hommes célèbres*; tirées des dictionnaires de Mrs Bayle et Chauffepié: ouvrage dans lequel on a recueilli les morceaux de ces deux auteurs; avec un grand nombre d'articles nouveaux et de remarques d'histoire, de critique et de littérature; pour servir de supplément aux différents dictionnaires historiques, par M. de Bonnegarde, Lyon, 1771. http://books.google.hu/books?id=4pheRdfL474C&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

²³ Chauffepié felhasználta Bayle angol átdolgozóit is *Nouveau dictionnaire historique et critique* (1750–1756) című művében.

²⁴ Például a Corneille-ről írt címszó (alcíme szerint is) Voltaire véleményének bemutatása (akinek 1764-ben jelent meg *Commentaires sur Corneille* című műve).

Szerző, fordító, kommentátor: Beccaria, Morellet, Voltaire

Meglepő, hogy ugyancsak a teológiai jellegű könyvek között találjuk a *Traité des délits et des Peines*, Philadelph., 1766. (10/166) címleírással szereplő könyvet. A cím alapján nem nehéz eljutni a műhöz: Cesare Beccaria olasz márkai büntetőjogi főművéhez, amely olaszul *Dei delitti e delle pene* címmel 1764-ben jelent meg, a szerző neve nélkül. A fiatal szerző a könyv megjelenését követően hamarosan ismertté válik, a mű azonnal nagy sikert arat és francia fordítása egy éven belül elkészül. Nem csupán a büntetések és elsősorban a halálbüntetés enyhítéséért hadakozik, hanem egy olyan társadalom megvalósításáért, ahol az egyéni és a közérdek közelebb kerülnek egymáshoz. A jogorvoslat vonatkozásában emberséget követel, a szabályok és a törvényesség társadalmi érvényesülését. Montesquieu *A törvények szelleméről* és Rousseau *A társadalmi szerződésről* írt művek hatását ismerik fel benne olvasói, de eredetiségét, stílusának szépségét is hangsúlyozzák, így például Diderot, aki a francia fordítást el is marasztalja ennek hiánya miatt. A katalógusban szereplő francia fordítást Morellet abbé készítette, a könyv a szerző és a fordító neve nélkül, fiktív kiadási hellyel jelent meg. Beccaria D'Alembert barátja volt, ő sarkallta munkára a fordítót és mutatta be neki a szerzőt, aki a fordítónak azokat a kiegészítéseit is rendelkezésére bocsájtotta, amelyeket éppen készített, és biztatta, hogy a fordítás során ezeket használja fel.²⁵ A fordítás már a címében hűtlen, a műfajra utaló „Traité”, azaz „értekezés” szóval kezdődik. Hosszú bevezetőt ír hozzá a fordító, amelyben a mű kivonatát, összefoglalását adja, így kívánja az olvasóknak könnyebben megközelíthetővé tenni a gondolatokat. A főcímetek olaszul is közli, ám a fejezetek sorrendjében eltér, és néhány tény is az eredeti szerzőtől eltérően értékel. Változtatásait részletesen felsorolja, és azzal indokolja, hogy így áttekinthetőbb a mű, amely „az emberiség ügyét ékesszólóan védi;” szerinte emiatt már nem is igazán a szerzőhöz, hanem „mindenkihez és minden nemzethez tartozik.” Ezzel indokolja azt is, hogy fordítóként sem a hűség az ideálja, hanem a „mű szellemét követi szabadon.”²⁶ A változtatásokat egyébként egyeztetni Beccariával, aki teljes mértékben elégedett a fordítással.²⁷ A mű európai sikerét kétségtelenül a francia változat hozta meg. Kazinczy Ferenc az első három fejezetből készült, kéziratban ránk maradt

²⁵ A címlapon is olvashatjuk ezeket az információkat: *Traité des Délits et des Peines*. Traduit de l'italien, d'après la troisième édition revue, corrigée et augmentée par l'auteur. Avec les additions de l'auteur qui n'ont pas encore parues en italien. Nouvelle édition plus correcte que les précédentes, Philadelphie, 1766. 8° (Amint említettük, a kiadás helye valójában Lausanne és Párizs.) Beccaria könyvének több francia fordítása is elérhető interneten, köztük a Morellet-féle is: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k722682/f3.image>

²⁶ Idézi PANDOLFI, Jean, *Beccaria traduit par Morellet = Dix-huitième siècle*, 1977, 291–317. (Az idézet: 296.)

²⁷ L. ennek kapcsán a szerzőség kérdéséről írt érdekes tanulmányt: ABBRUGATI, Raymond, *Écriture et réécriture de Dei delitti e delle pene: le cas Beccaria = Cahiers d'études romanes*, 2009, 33–42.

fordításához minden bizonnyal használta ezt a francia változatot.²⁸ Voltaire is jó-nak tartotta Morellet fordítását abban a munkájában, amelyet szintén megtalálunk Péczeli könyveinek katalógusában: *Commentaire sur le Livre des Délits et des Peines*, 1766. (18/344), és amely a szerző dicsérete mellett részletes kommentárt nyújt a teljes szövegről. A Beccaria-kommentár a mű sikerét még jobban növelte, és nemcsak önálló könyvként, hanem a század során megjelent későbbi kiadások, illetve fordítások utószavaként is megjelent.²⁹ Voltaire írása az eredeti mű szerkezetét követi, és részletesebben azokat a részeket értelmezi, amelyek az „eret-nekekkel” szemben kiróható büntetéseket tárgyalják és vagyonuk elkobzásával kapcsolatosak, vagyis kitér a protestáns-üldözések törvényteleniségére, hasonlóan a néhány évvel korábban a tolerancia szükségességéről írt művéhez (*Traité sur la tolérance*, 1763) és az 1777-ben a Berni Akadémia pályázatára készült *Prix de la justice et de l’humanité* címmel készült írásának több fejezetéhez. (A korabeli büntetőjogi írások közül legkorábban egyébként ez utóbbi műnek magyar fordítását nyomtatják ki, 1791-ben, *Az igazságnak ki-szolgáltatása* címmel.³⁰) Erkölc, politika, jog és vallás egyaránt az ember javát kell, hogy szolgálja: ebben teljes mértékben egyetért a fiatal olasz jogász, a francia filozófus és a könyveket megvásároló magyar lelkész.

Pascal gondolatai Voltaire értelmezésében

A harmadik mű, amelynek sajátosságait be kívánjuk mutatni, a 18. század egyik nagy filozófiai „dialógusát” idézi fel, amely Pascal és Voltaire között zajlott, fél évszázadon át. A katalógusban az azonosítást megkönnyítő, pontos címléírást találunk: *Éloge et Pensées de Pascal*, Paris, 1778. (10/178) Az elmúlt évek kutatásai eredményeként tudjuk, hogy Pascal *Gondolatok* (Pensées) című posztumusz

²⁸ Kazinczy autográf kéziratában (OSZK Kézirattár 872. Fol. Hung., ?1790–1793.) a megtévesztő *Bevezetés a Törvények Lelkéről* cím szerepel, emiatt először Montesquieu-fordításra gyanakodott a szöveget közlő RÁCZ Lajos, *Kazinczy egy ismeretlen értekezése = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929, 95–102. Még abban az évben a fordítás forrásaként Beccaria művét jelöli meg HENCZE Béla, *Kazinczy ismeretlen értekezése = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929, 341–345. Kazinczy előtt van talán Morellet francia fordítása is, amikor ezt írja: „a fordító attól tart, hogy itt homályos lesz sok olvasóira nézve. Kedvéért ide teszi az olasz textust »L’aggregatio di queste,« stb.” RÁCZ 1929, i. m. 101. Azt is tudjuk, hogy rendelkezésére állt a német fordítás. A forrás azonosítása nehéz részben a sok szövegváltozat, részben Kazinczy eredeti hangvétele miatt.

²⁹ http://books.google.hu/books?id=sZtYRvZ0pHIC&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; <https://archive.org/stream/commentairesurle00volt#page/4/mode/2up>

³⁰ A kiadási hely, a kiadó és a fordító neve nélkül, rendkívül kis példányszámban jelent meg. A címlapon Voltaire neve helyett a „Hanriás szerzője” olvasható. L. a kérdésről PENKE Olga, *A törvényesség, a társadalom haszna és a szabadság összefüggései a Mindenés Gyűjteményben = Színház, dráma, irodalom*, Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére, szerk. Tóth Orsolya, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pannonia könyvek, 2010, 223–235.

művének kommentárokkal kiegészített megjelentetése Voltaire kiadói tevékenységének kivételesen fontos része. Ez az utolsó könyv, amelyet 1778-ban bekövetkezett halála előtt átnézett.³¹ Voltaire kiadása során azt a munkát folytatja, amelyet a szakirodalom *Pascal-Condorcet* cím alatt szokott idézni, mivel Jean-Antoine Nicolas Condorcet két évvel korábban készíti Pascal-kiadását, amelyet Voltaire „a fanatizmus ellen védő kiadványnak” nevez, és kivételesen nagyra értékeli.³² A Voltaire-kiadás története azonban jóval korábban kezdődik: Pascal *Gondolatok* címmel megjelent írásainak cáfolatát a filozófus 1734-től kezdve folyamatosan készíti, amikor *Filozófiai levelek* című művének 25. levelét teljes egészében ennek szenteli. Módszere már ebben az első műben kialakul: 57 „gondolatot” idéz, majd az idézetet kommentárral kíséri. Elsősorban Pascal pesszimista emberkoncepcióját utasítja el. Szándéka, hogy a fanatizmussal, a rejtőzködő Isten és a földi boldogtalanság szükségszerűségével szemben védelmezze embertársait, az aktív életmód eszményét hangsúlyozva. A több mint negyven éven át tartó „párbaj,” amelynek záróakkordja a Péczeli által megvásárolt Pascal-kiadás, melyben Voltaire 84 (több esetben megrövidített) idézetet kísér kommentárral, jól mutatja azt is, hogy a korosodó Voltaire sok kérdésben egyre közelebb került Pascalhoz (akinek műve három kiadásban is megvan könyvtárában). A Pascal-bírálatok lehetőséget adtak neki arra, hogy a cselekvés fontosságát, és annak motiválóját, az emberi szenvedélyt, a boldogság elérésének vágyát védelmezze, ugyanakkor saját kételyeit újra és újra legyűrje.³³ A könyv beszerzése egyaránt tükrözi azt, hogy milyen érzékeny Péczeli a vallási vitákra, és hogy mennyire fontos számára Voltaire véleménye.

Voltaire Péczeli könyvtárában

A katalógus alapján felmérhetjük, milyen gondosan gyűjtötte Péczeli Voltaire műveit.³⁴ Beszerezte a korban létező egyik legértékesebb kiadványt, az első olyan gyűjteményt, amely az „összes művek” címet kapta. A *Collection complete des Oeuvres* de Mr. De Voltaire Genfben jelent meg, a Cramer testvérek kiadásában, 1756-ban, 17 kötetben és 2 kiegészítő kötettel. Voltaire összes műveinek kiadástörténete rendkívül bonyolult kérdés, és máig nincs sok pontja tisztázva. Első-

³¹ L. KRIEF, Huguette, *D'un „préservatif contre le fanatisme”: la réédition par Voltaire de l'Éloge et Pensées de Pascal (1778) publiés par Condorcet*; DAGEN, Jean, *Pascal, ou comment s'en débarrasser* = *Revue Voltaire*, 2004, 'Voltaire éditeur' c. különszám, 97–117, 117–137.

³² Condorcet (1743–1794) Voltaire első nevezetes életrajzírója lesz, műve: *Vie de Voltaire* (1789).

³³ POMEAU, René, *La religion de Voltaire*, Paris, 1969, 1994, 225–252.; DAGEN, Jean, *Pascal* = *ou comment s'en débarrasser* = *Revue Voltaire*, 2004, 117–136; DEVAUX, Michael, *Pascal, Dictionnaire général de Voltaire*, eds. Raymond Trousson, Jeroom Veycruysse, Paris, Champion, 2003, 918–920.

³⁴ A Beccaria-kommentárt leszámítva Voltaire művei a második, azaz „Libri varii Generis” című részben található a katalógusban.

sorban leveleiből vontak le következtetéseket a kutatók, amelyeket barátaival és a Cramer testvérekkel váltott. A szerző, aki a nyomdához közel él, nagy figyelemmel kíséri a kiadás munkálatait, amelynek újdonsága és érdekessége, hogy javításai és kiegészítései nem utólagosak, hanem a nyomdai munkával párhuzamosak. Mivel Voltaire ekkor 62 éves, és alkotása teljében van, ezért az „összes művek” fogalom meglehetősen problémás.³⁵ Péczeli könyvtárának katalógusában a mű címléírása: *Oeuvres de Voltaire*, 1756. 19 kötet, nyolcadrét formátumú (21/43), az előbb leírt kiadással azonosítható, noha a kiadó nevének (Frères Cramer) és a kiadás helyének (Genève) megjelölése hiányzik.³⁶ A kötetek tartalma jól mutatja, hogy az addig megjelent Voltaire-művek a kiadás részét képezték. A történeti munkák tíz kötetet foglalnak el benne, de nem szabad elfelejteni, hogy ezeket Voltaire a kiadást követően is folyamatosan átdolgozta. Hiányoznak belőle később készült ún. „alfabetikus művei,” a *Dictionnaire philosophique* [Filozófiai szótár], amely 1764-ben, a *Questions sur l'Encyclopédie* [Kérdések az Enciklopédiáról], amely 1770–1772-ben jelent meg (az előző mű folytatásaként), ahol a Diderot és D’Alembert által szerkesztett *Enciklopédiában* megkezdett munkáját folytatja, és hiányzik például a *Candide*, amelyet 1758-ban adtak ki.

A katalógusban az „összes műveket” követően azonnal a filozófus műveiből készült kivonatot találjuk: *L’Esprit de Voltaire*, 1760.³⁷ Claude Villaret állította össze a válogatást, amelyben Voltaire különböző műfajhoz tartozó írásainak – verseinek, prózai értekezéseinek, történetírásainak és színházi műveinek – részletei egyaránt szerepelnek. A kivonat idézetek gyűjteménye, többnyire elég pontos hivatkozással az eredeti műre, egyfajta „gondolatok könyve,” melynek tartalomjegyzéke tematikus index. Címzavak szerint csoportosítják a filozófus gondolatait a vallásról, az emberről, a társadalomról, a politikáról, a despotizmusról, a luxusról, a kereskedelemről, az irodalomról általában, a könyvkiadásról, a zseniről, az ízlésről, a költészetről, stb. Voltaire egyébként a válogatást jónak tartotta. A magyar író számára kétféle olvasmányt jelenthetett a két, nagyon eltérő kiadás, amelyeket különféleképpen tudott felhasználni. A teljes szövegek nagyobb lélegzetű fordításai alapját jelenthették, a válogatásban szemelgethették, esetleg barátainak tudta így ajánlani Voltaire írásait. Péczeli történeti munkája, az „Elmét

³⁵ L. MAGNAN, André, *Œuvres complètes = Dictionnaire général de Voltaire*, 885–889.

³⁶ Az MTA-ban megtalálható példány (Francz. Ir. O. 96. jelzet) minden bizonnyal azonos a katalógusban említett kiadvánnyal. Ez a példány is segít az egyes kötetek tartalmának pontosításában. Az *Henriade*-ot követően találjuk a vegyes írásokat (II–V. köt.: *Mélanges*), majd külön kötetben a *XII. Károly történetét* (VI. köt.: *Histoire de Charles XII*), a drámai műveket (VII–X. köt.), végül a világtörténet hét kötetet foglal el benne (XI–XVII. köt.: *Essai sur les mœurs et l’esprit des nations*). A két utolsó, kiegészítő kötetben találjuk azt a két történeti művet, amelyekben Európa történetét Voltaire a kortárs történelemig folytatja (XVIII–XIX. köt.: *Siècle de Louis XIV* és *Précis du siècle de Louis XV*). A témáról lásd: POMEAU, René, MERVAUD, Christian, *De la Cour au jardin*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1991, 278.

³⁷ 21/44. Ez a kiadás Amszterdamban jelent meg, a pápa betiltotta. L. https://archive.org/details/lespritde_monsie00villgoog (298 oldal).

világosító ’s szívet jobbító rövid históriák” is mutat némi hasonlóságot ezzel a kiadvánnyal.³⁸

A kortárs filozófiai művekre reagáló, korábban említett íráshoz kapcsolhatjuk Montesquieu *Törvények szelleméről* című könyvéről megjelent Voltaire-cáfolatot, amelyen neve is szerepel, címe: *Commentaire sur l’Esprit des Lois de Montesquieu* (31/299). A parlamentáris rendszert védelmező Montesquieu-től radikálisan eltérő politikai ideált képviselő, monarchista Voltaire 1777-ben megjelent művének egy évvel későbbi kiadása van meg a könyvtárban. A két filozófus vitáját egyébként Bessenyei György is felidézi 1779-ben megjelent *Holmijában*.³⁹

A különálló kötetben megjelent művek közül egyesek azok közé tartoznak, amelyek az összes művekben nem kaphattak helyet elkészültük időpontja miatt, mások a könyvgyűjtő sajátos preferenciáit jelentik. Ezek címléírásában, hasonlóan a Beccaria könyvéről írt „kommentárhoz,” nincs mindig feltüntetve Voltaire neve.

Péczei megvásárolta Voltaire nagyszerű filozófiai meséjét, amely *L’Homme aux quarante écus* címmel 1768-ban jelent meg, és még abban az évben 24 kiadása volt.⁴⁰ A fikció a fizokratákkal szemben íródott, a szegénység, a társadalmi igazságtalanságok ellen, és reagál a protestánsüldözésekre is (pl. La Barre lovag történetét Kínába helyezi).

Három különálló kötet mutatja a gyűjtő kivételes érdeklődését a történetíró Voltaire iránt, akinek történelemszemléletét nagyrészt osztja és követi, ahogyan azt már a *Henriás* prózai történelmi jegyzeteinek magyar fordítása során tanúsítja.⁴¹

Voltaire első jelentős történetírása 1731-ben jelent meg *Histoire de Charles XII, roi de Suède* címmel, életében mintegy hatvan kiadása volt, és több nyelvre lefordították a század végéig.⁴² A könyvtárban az 1732-es amszterdami kiadást találjuk (Voltaire neve szerepel a címlapon 27/215). A történetírónak a „nagy emberek” iránti csodálatát mutatja ez a mű, amelyben bizonyítja, hogy a történelemalakító uralkodók döntéseinek következményeként alakul országuk gazdasága, népük életmódja, erkölcei. A svéd király ellenfele, Nagy Péter, a „reformer cár”, akinek alakja megigézi Voltaire-t. Évtizedeken át gyűjti a dokumentumokat életéről. Több művében megrajzolja alakját, legteljesebben az *Histoire de l’Empire*

³⁸ VOLTAIRE, *Álzir; vagy az amérikanusok*, Szomorú játék, Mellyhez tóldattak a régi és új Históriainak válogatott darabjai [...] Péczeli József [...] által, Komárom, Weber Simon Péter, 1790.

³⁹ L. Montesquieu, *Mémoire de la critique*, s. a r. C. Volpilhac-Auger, Paris, P.U. de la Sorbonne, 2003, 499–534, 587; BESSENYEI György, *Összes művei, A Holmi*, s. a r. Bíró Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, XXXIV. rész *Monteskiő*, 340–342.; Vö. PENKE Olga, *Lectures et traductions hongroises de Montesquieu entre 1779 et 1789 = Revue française d’histoire du livre*, 2013, 130–131.

⁴⁰ 30/288. Voltaire neve nem szerepel a címlapon, a könyv egyébként Amszterdamban jelent meg (az MTA könyvtárának régi katalógusában az „Homme” címszó alá van besorolva).

⁴¹ Az *Henriade* paraszövegeit a francia kutatók úgy értékelik, mint Voltaire felkészülését történelmi műveinek megírásához.

⁴² Közöttük mindenképpen említést érdemel a magyar fordítás, amelyet Péczeli barátja, Gvadányi József készít: *Tizen-kettődik Károly’, Svétzia ország’ királyának élete és álmélkodást fel-múló vitézségének és több tsudálkozást okozó nagy dolgainak le-írása*, Wéber Simon Péter betűivel, Pozsony–Komárom, 1792.

de Russie sous Pierre le Grand című műben, amely szintén megvan a magyar író könyvtárában.⁴³ Voltaire történetfilozófiája és a „nagy emberek” történelmi szerepének kifejtése érdekelhették elsősorban a gyűjtőt mindkét műben. Péczeli említett történeti jellegű művében egyébként maga is hosszan ír Nagy Péter életéről.⁴⁴

A harmadik történetírás még közelebről érinthette, hiszen az európai politikai egyensúlyon belül a magyar történelem alakulásáról is gondolkodik Voltaire *Annales de l'Empire depuis Charlemagne* című könyvében (22/83: Hagæ, 1754, 2 köt.). A címléírás nem tünteti fel a szerző nevét. A mű különböző kiadásainak címlapján korábban megjelent írására utalnak, itt a *Siècle de Louis XIV* szerzőjeként említik.⁴⁵ Ebben a történetírásban Voltaire nehezményezi, hogy a Német-római Császárság rendkívüli megerősödése (és a török térnyerése) megbontotta az európai egyensúlyt, amely a francia érdekek visszaszorulásához vezetett (nem véletlen a címlapon referenciaként feltüntetett mű!). A változásokat nagyszabású történelmi képekben mutatja meg. A könyvgyűjtő minden bizonnyal érzékeny volt Voltaire művének arra az aspektusára, hogy a történetíró a nagyhatalmi harc veszélyes következményeként láttatja a magyar történelem alakulását. A mohácsi csatát követően Magyarország helyzetét a „szerencsétlen” jelzővel jellemzi már világtörténetének 119. és 142. fejezetében, ahol azonban az együttérzés mellett a magyar nemesség hibáztatása kap jelentős hangsúlyt. Az „évkönyvben” sokkal mélyebb szolidaritást mutat Voltaire a magyarokkal, a tragikus történelmi esemény kapcsán, amely országukat „szerencsétlenné” tette és olyan helyzetbe hozta, hogy „kénytelen volt az Ausztriai Háznak engedelmeskedni.”⁴⁶

A könyvtár a történeti könyvek gyűjtésében kivételes változatosságot mutat. Több különböző világtörténet mellett megtaláljuk az első jelentős gyarmatosítás-történetet, az utazások és felfedezések történetét, vallástörténeti munkákat, de nem hiányoznak a történeti segédtudományokról (kronológia, archeológia), a nemzeti történelmekről (például Korzika, Lengyelország), a távoli földrészekről írt művek sem. Előnyben részesíti a 18. század közepén megjelent írásokat, amelyeket lehetőleg francia nyelven szerez be. Willam Robertson Amerika-története mellett megvásárolja *Histoire du Règne de l'Empereur Charles Quint* című művét is, amelyet azért említünk külön, mert ebből kölcsönzi „válogatott Históriainak” egyik mottóját: „A História a' Királyoknak 's Népeknek tanító mesterek.”⁴⁷

⁴³ 21/58: *Pierre le Grand Histoire de l'Empire de Russie*, 1765, a szerző neve, kiadó és kiadási hely nélkül. A mű először 1759-ben jelent meg a Cramer testvérek gondozásában, Genfben, rajta Voltaire neve helyett ez olvasható: „Par l'auteur de Charles XII”, vagyis a *Tizenkettedik Károly történetének* szerzője. L. Michel MERVAUD bevezetője a kritikai kiadáshoz: *Les Oeuvres complètes de Voltaire* 46. kötet, Oxford, The Voltaire Foundation, 1999, 359–360.

⁴⁴ 1790, i. m. 178–181.

⁴⁵ 1753–54-ben jelent meg először Bazelben, majd Genfben 1754-ben a Cramer fivéreknél. (L. BERNARD, Bruno, *Annales de l'Empire = Dictionnaire général de Voltaire*, 52.).

⁴⁶ L. PENKE, *Variations sur deux batailles, ou comment la conception de l'histoire universelle influe sur le traitement des sources = Copier/Coller. Écriture et réécriture chez Voltaire*. S. a r. O. Ferret, G. Goggi, C. Volpilhac-Augier, Pisa, University Presses, 2007, 129–130.

⁴⁷ L. 38. jegyzet: 111. Franciául is idézi: „Le privilège de l'Histoire est d'offrir des leçons aux

Péczei könyvtárának Voltaire-rel kapcsolatos darabjai közül még egy terület érdemel különleges figyelmet: a vegyes műfajú kötetek. A *Mélanges* címmel megjelent művek elnevezése a humanista 'miscellanae' nomenklatúrából származik, számuk jelentősen megnő a 18. századi könyvkiadásban. Ez a változás összefüggésbe hozható poétikai átalakulásokkal, így a rövid prózai műfajú írások sikerével, de a kritikai szellem előtérbe kerülésével, valamint a tudás különböző területeinek érintkezésével és a tudományok népszerűsítésének szándékával is. Talán senkinek nem jelent meg ilyen címmel annyi könyve, mint Voltaire-nek, amelyek a cenzúra kijátszásában és gondolatai elterjedésében kivételesen fontos szerepet játszottak – konstatálják mai kutatói.⁴⁸ Különböző kiadású „összes” műveiben mintegy harmincra tehető a *Mélanges* címet viselő kötetek száma 1775 előtt, és különösen sok jelenik meg akkor, amikor a Genf melletti Ferney-be költözik, közel a Cramer fivérek nyomdájához. Az eseményekre való gyors reagálást, a szabad gondolkodást, a „mozgó szöveg” megvalósításának lehetőségét, a töredékek, a befejezetlen írások közlését egyaránt biztosítják számára ezek a kiadványok. Nem kell előre kigondolt rendszernek alávetnie, sem javítania írásait, állandóan újraírhatja őket. (Jellemző, hogy halála után az ilyen című kiadványok teljesen más elveket követnek, például műfajok szerint rendezik írásait.) A felvilágosodás esztétikájának megfelelően a változatosság és meglepetés elveit követik ezek gyűjtemények, amelyek az olvasó számára azért is érdekesekek, mert mindenki talál bennük kedvére valót.⁴⁹ A Péczei katalógusában található *Collection complète* kiadásában megjelent négy ilyen című kötet mellett még három önálló kiadványt érdemes megvizsgálni.

Mélanges de Littérature, d'Histoire et de Philosophie címmel két tétel szerepel a katalógusban. Nem Voltaire a szerzője az 1767-es megjelenésű, amszterdami kiadású műnek, hanem D'Alembert (23/108). A négy kötetes mű harmadik kötetében találjuk az *Observations sur l'Art de Traduire* c. munkát, amelynek (kivonatos) fordítása *A' Fordítás mesterségéről* címmel jelent meg a *Mindenes Gyűjteményben*.⁵⁰

Minden bizonnyal Voltaire műve azonban a katalógusban szereplő másik, ugyanilyen című, négy kötetes amszterdami kiadvány, amelynek kiadási éve kissé pontatlan.⁵¹ A *Mélanges Historiques, Critiques, etc.* címleírás pedig feltehetően a *Nouveaux Mélanges Philosophiques, Historiques et Critiques* című mű

Rois et aux Peuples.” A katalógusban szereplő mű 6 kötetben, Amszterdamban, 1771-ben jelent meg: 23/107.

⁴⁸ L. *Revue Voltaire* 2006, i. m. 7–123.

⁴⁹ Bessenyei György *A Holmija* Voltaire-fejezetének egyik forrása a *Collection completes* 1772-es kiadású *Mélanges*-kötete. L. PENKE Olga, *A vegyes műfajú kötet, Voltaire Bessenyei Holmijában = Uő., Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen, Csokonai Könyvtár, 2008, 41–52.

⁵⁰ MGy, 1789, I. negyed, 118–123. A műből fordítja Péczei a „válogatott Históriaik” másik mottóját: i. m. 1790, 112.

⁵¹ 25/149. Kiadási év: 177. (A pontatlanság oka lehet, hogy eltérő a különböző kötetek kiadási éve.)

Cramer-féle kiadásának felel meg.⁵² Nemcsak rövid írások jelentek meg ebben a kiadásban, hanem például a *Philosophie de l'Histoire* vagy a *Traité sur la tolérance*.

Végül Péczeli gyűjteményének azokat a könyveit említjük meg, melyek azt a kettősséget mutatják, ahogyan Voltaire vallással kapcsolatos gondolkodását megítéli, akinek a vallási türelemről írt műveit és harcait csodálja, de sajnálkozik amiatt, hogy egyes írásai a vallást sértik.⁵³ Péczeli könyvei között találunk egy dokumentumgyűjteményt, amely a vallása miatt kivégzett protestáns Calas rehabilitációjával és családjának védelmezésével kapcsolatos. Az elítélést követően, 1762-ben Voltaire a közvéleményhez fordult, és három éven át leveleket (mintegy ötszázat), röpiratokat írt, dokumentumokat gyűjtött össze és adott ki az ártatlan áldozatok védelmében. 1765-ben sikert hozó tevékenységét a korabeli filozófusok nagy együttérzéssel követték.⁵⁴ A könyvtárban ugyanakkor szerepel Bernard Joseph Saurin, Voltaire barátja gondolatainak gyűjteménye, akit kortársai közül többen támadtak amiatt, hogy műveiben protestáns hitét elhagyó apjának emlékét védelmezte.⁵⁵

A katalógusban szereplő Voltaire-bírálatok közül Albrecht von Haller (1708–1777), svájci protestáns természettudós műve a legfontosabb: *Lettre de Haller contre Voltaire*, Bernae, 1780.⁵⁶ Haller összeütközése Voltaire-rel vallási eredetű: az ortodox protestáns a filozófust deistának és ateistának tartja. A *Candide* megjelenését követően optimizmusát támadja, és a *Bible enfin expliquée* című írását tekinti különösen veszedelmesnek és ártalmasnak. A mű eredetileg németül jelent meg, és magyar fordítása is készült 1798-ban.⁵⁷ Haller jól ismeri Voltaire mun-

⁵² 23/104. 1775. 9 kötet. Lehetséges, hogy a katalógus címleírását készítő személy úgy rövidített, hogy a címlapon nagyobb betűkkel található szavakat jegyezte csak fel.

⁵³ Hibának tartja, hogy „Voltaire, Marquis d'Argen[s], Marmontel” „a fanatizmust akarván ki irtani, a vallást is” sértették. VOLTAIRE, *Álzir; vagy az amérikanusok*, „Elő-Beszéd,” 1790. xix. Voltaire megfelelő megítélésére egykori tanára (és későbbi apósa), Varjas János hívja fel a Genfben tartózkodó Péczeli figyelmét: „Voltaire-ről írta kegyelmed, mennyit használt a superstitionnak kiirtására [...] De mit használt, ha a superstítoival együtt a vallásnak minden érzését is eloltotta.” A levelet idézi TAKÁCS 1887, i. m. 17.

⁵⁴ 25/162. *Observations pour la Famille Calas*, 1762. (a cím pontosabban: *Observations pour le Sieur Jean Calas, la Dame de Cabibel son épouse et le sieur Pierre Calas, leur fils*) – a dokumentumgyűjtemény Calas kivégzésének és családjá perbefogásának évében jelent meg. Vö.: TROUSSON, R., *Calas, Jean = Dictionnaire général de Voltaire*, 155–162.

⁵⁵ 13/249. *L'Esprit de Saurin*, ouvrage utile, etc. t. 2. Lausanne, 1767. Lásd: GUITTON, É., *Saurin, Bernard Joseph = Dictionnaire général de Voltaire*, 1093–1094.

⁵⁶ 11/190. (<https://archive.org/details/lettresdefeuimrd00koengoog/>)

⁵⁷ A magyar fordítást ÖRI FÜLEP Gábor készíti, *Haller Albertnek a kijelentett vallást, Voltér és más némelly közelébb élt Hitetlenkedők ellen védelmező levelei*, Kassa, 1798. L. EIGELDINGER, F. S. *Haller = Dictionnaire général de Voltaire*, 567–569; PENKE Olga, *La réception polémique de l'Essai sur les Moeurs en Hongrie au XVIIIe siècle = Revue Voltaire*, 2005, 267–282; Uő, *La fortune des oeuvres de Voltaire en Hongrie au XVIIIe siècle = Cahiers d'Études Hongroises*, 2007–2008, 313–323.

káit, a *Göttingische Gelehrten Anzeigen* című folyóiratban többször ír könyveiről ismertetést. Harcait a protestáns Calas ügyében méltányolja, hibáztatja viszont Saurin esetében, és a *Philosophie de l'Histoire* 1763-as megjelenését követően végleg ellene fordul. Ugyancsak Voltaire-bírálat a félrevezető címléírású könyv: *Lettres de quelques Juifs etc. de Voltaire*,⁵⁸ amelyben Antoine Guénée abbé elsősorban a *Traité sur la Tolérance* című művét cáfolja.

Péczei József könyvtára jól tükrözi a francia nyelvű könyvek jelentőségét a felvilágosodás gondolatainak terjesztésében a 18. századi Európában. A könyvek beszerzése során a könyvgyűjtő saját kivételes érdeklődésének kielégítése mellett minden bizonnyal későbbi íróársaira és a magyar olvasók ízlésének formálására is gondolt. A könyvtár jól mutatja műveltségét és képzettségét, azt, hogy minden bizonnyal pontosan ismerte azoknak a francia nyelven megjelent kiadványoknak a jelentőségét is, amelyek nem adtak meg minden információt a könyvekről, és át tudta látni azt a bonyolult játékot, amelyet például Voltaire játszott szerzősége elrejtésére és megmutatására. Egyaránt értékelt a legkiválóbb kiadásokat és a másodrangú szerzők által készített kivonatokat, gyűjteményes köteteket, szótárakat, enciklopédiákat. Számos francia folyóirat is részét képezi a könyvtárnak, amelyekről tanulmányom keretében nem ejthettem szót. A részletesebben bemutatott könyvek jól mutatják, hogy Péczei kedvelt szerzője Voltaire, akinek nemcsak azokban a műveiben értékelt a fanatizmus ellen folytatott harcát, amelyeket lefordított. A törvényesség és az emberség védelmében írott gondolatainak rejtettebb útjait is érdeklődéssel követte. A könyvtár arról is tanúskodik, hogy Péczei Voltaire műveihez fordul a történelem értelmezésében, akinek történelemkoncepciója közel állhatott ahhoz, amelyet a magyar író el tudott fogadni, ugyanakkor református lelkészként kritikusan értékelt a francia filozófus vallással kapcsolatos gondolatait.

PENKE, OLGA

**Chemins ouverts et cachés de la diffusion des idées:
Bayle, Beccaria, Pascal et Voltaire
dans la collection de livres de József Péczeli**

La bibliothèque de József Péczeli illustre bien l'importance des livres de langue française dans la propagation des idées des Lumières dans l'Europe du 18e siècle. A l'acquisition des livres le collectionneur, futur écrivain, traducteur et rédacteur en chef d'un des premiers périodiques hongrois, suit son goût personnel assez particulier, toutefois il pense probablement que leur médiation serait utile en direction du public hongrois. Le catalogue de sa collection, établi après son décès, montre qu'il se procure des oeuvres complètes, des ouvrages séparés, des mélanges, des extraits et des encyclopédies, mais les références cachent souvent des surprises. Le titre de Dictionnaire histo-

⁵⁸ 24/137: Lisbonne, 1769. A mű címe helyesen: *Lettres de quelques Juifs portugais, allemands, polonais*. Ouvrage de l'abbé Guénée dirigée contre Voltaire.

rique et critique de Bayle recèle une réécriture, deux fois remaniée, par deux auteurs différents de l'ouvrage en question, ainsi son caractère s'éloigne loin de l'original. Plusieurs titres, où le nom de l'auteur ne figure pas, peuvent être associés à Voltaire qui se plaît à garder son anonymat, mais le soin par lequel Péczeli choisit ses livres montre qu'il connaît bien ce jeu. La collection démontre sa préférence pour les histoires de Voltaire dont il achète les plus importantes, en différentes éditions. Aussi ses jugements philosophiques lui sont précieux, comme en témoignent son Commentaire de Beccaria et son édition de Pascal. Il estime sa lutte contre le fanatisme, dans la défense de la légalité et de l'humanisme, quoiqu'en tant que pasteur calviniste, il ne partage pas les idées du philosophe français dans le domaine religieux.